

БАР МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР

<i>Anargul.kawul</i> IN THE CULTURE LITERATURE TO CULTURAL TEXT LITERATURE	74
Ғ.Т. Абдыханова, С. Шормақова «ТАРИХИ-РАШИДИДІҢ» КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	76
С.Б. Бектемирова, Д.А. Карагойшиева ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ СӨЗДІКТЕР – ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРДІҢ АЛҒАШҚЫ ӘЛІППЕСІ	79
Ә.О.Ыбырайым ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҮСТЕУЛЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ	83
Б. А. Садыкбекова ТЕМАТИЧЕСКАЯ ГРУППА «ЧЕЛОВЕК» В СЕМАНТИЧЕСКОМ МИКРОПОЛЕ «БЕЛЫЙ» В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В СОПОСТАВЛЕНИИ С РУССКИМ И КАЗАХСКИМ	88
2-секция ӘЛЕМДІК ЖАҒАНДАНУДА ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ МҰРАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
М.А. Назмитдинова, Ф. Юзликаев, М.А. Мансурова, С.Д. Баубек ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ	92
Б.М. Акылбаева, Э.А. Байгулина, Б.П. Тлепова ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ВНЕДРЕНИЯ ПРОЕКТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ	94
Т. Е. Седанкина ПРОБЛЕМЫ НАДЭТНИЧЕСКОГО И НАДКОНФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ	96
С.С. Иманбаева ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫН ИМАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ТАРИХИ МӘНІ	98
Г.Х.Абдикерова ҚАЗАҚТІЛДІ АУДИТОРИЯДА ӨЗГЕ ТІЛДІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ	102
Ғ.Т.Қазжанов ЕРЕСЕКТЕРГЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ТЫҢДАЛЫМ АРҚЫЛЫ ҮЙРЕТУДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	104
Ж.Ж. Байгұлақова ТІЛ ҮЙРЕНУШІНІҢ ҚЫЗМЕТІНЕ БАҒЫТТАЛҒАН ІСКЕРЛІК ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫ	107
Д.М. Жумагельдина ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕЛТАНЫМ БАҒЫТЫНДА ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ МОДЕЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	110
Г.Б. Исабекова ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИЛИНГВАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ	113
В.А.Ким, Э.В.Ким, В.В.Ким ФИЛОСОФИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ УБЕЖДЕНИЙ ЛИЧНОСТИ	116
Ж.М.Саурықова М.Ж.КӨПЕЕВТІҢ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ЖАНТАНУ ЖАЙЛЫ ОЙ-	119

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ГАЗИ УНИВЕРСИТЕТІ

САНЖЫ УНИВЕРСИТЕТІ

МӘСКЕУ МЕМЛЕКЕТТІК ДИЗАЙН
ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
УНИВЕРСИТЕТІ

ТЫВА ГУМАНИТАРЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

**«ӘЛЕМДІК ЖАҒАНДАНУДАҒЫ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІ:
МЫҢЖЫЛДЫҚТАР САБАҚТАСТЫҒЫ»
атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның**

МАТЕРИАЛДАРЫ

16-17 мамыр, 2014 ж.

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
«ТЮРКСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ:
ВЗАИМОСВЯЗЬ ТЫСЯЧЕЛЕТИЙ»**

16-17 мая, 2014 г.

Адамзаттың қатыгездік, безбүйректік сияқты жаман қасиеттерден бойын аулақ ұстауын айтып:

Парасатты, тектінің, ақылдының, әділдің,
Бүкіл байлық солардың қалтасынан табылды.

Деген күннің өзінде тамшы қанға татымас,

Болмау керек безбүйрек, болмау керек қатыбас, - [1], - деп қым-қиғаш

соғыс

өртi лаулап тұрған замандағы адамдар әрекетiне тоқтау салғандай болады.

М.Х.Дулатидің кейіпкер портретін сомдауда да өзіндік шеберлігі байқалып отырады. Ол Рашид ханның образын беруде істерді талдап шешуде, кісі тануда осалдық көрсеткенмен, денсаулығы мықты, сөз орайын тауып сөйлеуде қатарларының алды екендігін, мергендік жағынан онымен таласатын пенденің сирек кездесетінін, батырлығы турасына келгенде қаһармандық орманында арыстан іспетті, ал буырқанған теңізде аждаһаны жұтып қояр ақула сынды деп асқан көрегенділікпен ерекше етіп сомдайды. Оның шешендігін әсемдік теңізінің бірегей гауһарындай әрі көз жауын алар гауһармен айшықталған ғажайып сандықшаға теңеп, саз аспаптарында орындаушылық шеберлігі жөнінде оның жанында Шолпан чангі әуендерінің солғынданып, саз бағында сайраған бұлбұлдар әуенінің көмескі тартып қалатынын, шарапатты шабытының қара сөздің өзін жақұтқа айналдырып жіберетініне оқырман назарын аударады. Сонымен қатар, ханның туа біткен дарынымен өнердің барлық саласы мен кәсіпте өте шебер, әмірлермен хат жазысқан кезінде қағаздан қиып ағаш пен оның жапырақтарын бейнелеп салып жіберетін хас шеберлігін де айтады. Осы бір ой тамшылары шығарма авторының нағыз суреткерге тән қаламынан сәтті шыққан. Бір қарағанда қарапайым баяндау болып көрінгенімен, «қаһармандық орманындағы арыстан», «аждаһаны жұтып қояр ақула», «әсемдік теңізінің бірегей гауһарындай» сияқты тың тіркестер оның кейіпкер образын жасаудағы өзіндік ерекшелігін, сөз кестелерін әсем айшықтармен бере білген дарынды сөз майталманы екенін аңғартып тұр. Суреткердің оқиғаны баяндауда арасына өлең жолдары арқылы өз ойын түйіндеуі де әдебиет тарихында бұрыннан келе жатқан әдеби дәстүрді жалғастырып отыратынын көрсетеді. Бұл да әдеби дәстүрге сай жазушының өзіндік жазу машығын қалыптастырғандай.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. – Алматы: М.Х.Дулати қоғамдық қоры, 2003
2. Баласағұн Ж. Құтты білік (Көне түркі тілінен аударған және алғысөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев). – Алматы: Жазушы, 1986
3. Мырзахметұлы М., Жеменей И., Әбдуалиев А. Көне Тараз. – Алматы: Санат, 2002

ӘӨЖ 81'374

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ СӨЗДІКТЕР – ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРДІҢ АЛҒАШҚЫ ӘЛІПШЕСІ

С.Б. Бектемирова

Д.А. Карагойшиева

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ.*

Жазба нұсқалардың және зерттеулердің мол да көлемді және әр түрлі жанрда жазылған түрлері, негізінде, Орта ғасырда, яғни X-XVI ғасырлар арасында, араб графикасымен жазылып сақталған.

Отандық түркологияның ғылыми тарихы XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталады. Бірақ бұдан көрсетілген уақытқа дейін түркі тілдері тіпті зерттелмей келді деген қорытынды шықпайды. Түркі халықтары, олардың тілдері жайындағы алғашқы пікір біздің заманымыздың бас кезінен бастап-ақ белгілі бола бастаған. Ондай мәліметтердің біразы араб тілді ғалымдар еңбектерінде кездеседі.

Халифат деген атпен VII ғасырдан бастап қалыптасқан арабтардың орта ғасырлық феодалдық мемлекеті – өз дәуіріндегі аса күшті, мейлінше жауынгер мемлекет болды. Осы мемлекет VII ғасырдың I жартысында Иран мен Сирияны, Палестина мен Египетті, Иракты,

VIII ғасырда Орта Азия мен Закавказьяны, Солтүстік Африка мен Испанияны жаулап алды. Арабтар өздеріне тәуелді еткен халықтар арасына ислам дінін, тілі мен жазуын күшпен де, бейбіт күшті үгіт насихатпен де таратты.

Соғыс құмарлығымен, жиһангерлігімен қатар арабтар байырғы заман ғылымы мен әдебиетін өз тілдеріне аудару және оларды дамыта отырып кейінгі заманмен ұштастырды. Осы себептен де тарихи деректе Халифат заманының арабтарын бүкіл әлемдік өркениетінің дамуына елеулі үлес қосқан халық деп бағалайды.

Ислам дінін кең тарату, отаршылық әрекеттерді жемісті жүргізу мүдделері жергілікті халықтар тілін білу, оны зерттеу қажеттігін туғызды. Оның үстіне жергілікті халықтардың алдыңғы қатарлы талантты өкілдері өз заманындағы ғылым-білім орталығы болған Арабиядан оқып білім алып, араб тілі білімінің үлгісімен өздерінің туған тілдерін зерттеген. Біздің заманымызда кең өріс алып, әлемдік ғылымға айналған түркологияның алғашқы бастаушылары араб тілді ғалымдар болу себебі осыдан. Сонымен қатар аббас халифаты армиясы құрамына түркілердің көптеп алынуы, түркі әскер басшыларының, мамлүктердің халифат үкіметінде елеулі әсерлері болуының себебі де аз болмаса керек.

Араб тілінде араб графикасымен жазылған түркологиялық еңбектер IX-XV ғасырлар арасын қамтиды. Мүмкін, мұндай бастамаға түркі тектес адамдардың Арабияда оқып, кейінде атақтары бүкіл әлемге жайылған ғалымдар болулары да әсер еткен шығар. Өйткені аталған тілдерге қатысты салыстырмалы еңбек жазғандардың ішінде түркі нәсілді ғалымдар да аз емес.

Араб ғалымдары негізінен туыстас түркі халықтар тілдерінің салыстырмалы сөздіктерін жасау, сол сөздіктер көлемінде әр топтағы тілдердің бір-бірінен дыбыстық ерекшеліктері мен ұқсастықтарын саралау, морфологияға байланысты жеке мәселелерді салыстыру және түркі сөздерін араб, парсы тілдеріне аудару, практикалық мәнді шағын көлемді оқу құралдарын жазу және т.б. көлемді мәселелермен айналысты.

Араб тілінде, араб графикасымен жазылған түркологиялық еңбектерде түркі тілдерінің салыстырмалы, салғастырмалы сөздіктерін жасау, шағын көлемді грамматикалық очерктерін жазу саласында едәуір еңбектер сақталған. Бірақ сол жұмыстар соңғы уақытқа дейін лингвистика әлемінде онша ескерілмей келді. Оның негізгі себебі, біріншіден, ғылым тарихы еуропалық дәстүрмен дамытылды, екіншіден, араб ғалымдары еңбектерін түркі тілдерінің фактілеріне сай келмейтін араб грамматикасы үлгісімен жазылған, схоластикалық, жасанды құралдар деп бағалады, үшіншіден түркі тілдес этностардың тілі мен тарихын зерттеу еуропалық ғалымдар еншісінде болғандықтан, ғылым тарихын еуропадан әлдеқашан бұрын бастаған Шығыс ғылымы әлемдік кеңістікте өз орнын ала алмады. Айтылған пікірлер жаңғырығы, мәселен, В.А. Звегинцевтің «араб түркологтары еңбектерінде бөтен тілдер араб тілі көлеңкесінде қаралды. Құрылымдық ерекшеліктері ескерілмей, олар араб тілі грамматикалық категориясы үлгісімен жазылған» деген пікірімен қоса, тіл теориясы ғалымы В.М. Алпатовтың «салыстырмалы-тарихи тіл білімі еуропада XIX ғасырдың I жартысында ғылым ретінде қалыптасса, түркілер бұл саланы М. Қашқаридің *Диуанында* бұдан әлденеше ғасыр бұрын (XI ғ.) қалыптастырғанын, түрлі қоғамдық-саяси факторлардың салдарынан әлем ғылым кеңістігінде бұл жаңалық ескерілмегенін, бұл салада әлі ғылымға қосылатын үлестің зор» екендігін атап көрсететін көзқарастар да жоқ емес.

Араб филологтарының еңбектеріне мән берудің қажеттігін П.М. Мелиоранский XIX ғасырдың аяқ кезінде жарық көрген «*Араб-филолог о турецком языке*» дейтін еңбегінде айтқан болатын. Шындығында да, сыншылар айтқандай, олқылықтары болған күннің өзінде де, араб тілді ғалымдар еңбектерінің түркі тілдері жөніндегі ғылымның алғашқы әліппесі екенін, қарапайымдылығына, жұпынылығына қарамастан ол еңбектердің бұл күнде өрісін кең жайып, әлемдік ғылымдар тобына қосылған түркологияның алғашқы бастауы, қалана бастаған іргетасы екенін ескермеу – ғылым тарихына жасалған қиянат болар еді.

Араб тілдес ғалымдар жазған түркологиялық зерттеулердің ең алғашқысы және ең көлемді де құндысы түркі әулетінен шыққан. Бағдат ғалымы Махмұд Қашқаридің «*Диуани лұғат ат-түрк*» сөздігі. Махмұд Қашқари – оғыз тайпасынан шыққан, өз заманындағы текті әулеттің ұрпағы. Оның әкесі Хусейн Ыстықкөл жағасында болған Барсхан деп аталатын қаланың әміршісі болған, Махмұд кейінде Қашқар қаласына ауысып, соның тұрғыны болғандықтан, ертедегі дәстүр бойынша өз атына қаланың атын қосарлап Махмұд Қашқари деп атаған. Алғашқыда Қашқарда оқып, кейінде Бағдатта білімін толықтырады. Махмұдтың кім болғаны, ата тегі туралы жоғарыда аталған сөздігінде өзі айтқан бірді-екілі мәліметтен басқа ештеме жоқ.

Махмұдтың XI ғасырда жасаған сөздігі XX ғасырдың басына дейін белгісіз болып келген. Өйткені, ол баспа арқылы ешбір жерде жарияланбай, қолжазба түрінде Стамбул кітапханасында сақталып жатқан. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, қолжазба Махмұдтың өз жазуы емес, Абу Бакир әл-Дамаски атты адамның 1266 жылы жасаған көшірмесі көрінеді. Қолжазба тек 1915-1917 жылдар аралығында III томдық кітап болып Стамбулда басылды. Осы басылымды 1939-1943 жылдары Б. Аталай түрік тіліне аударып, Анкарада шығарса, 1960-1963 жылдары өзбек тіліне аударып, үш томы жарияланса, кейінгі кездері М. Қашқари лұғаты Үрімшіде ұйғыр тілінде, Қазақстанда қазақ тілінде жарық көрді.

Махмұд сөздігі – өз заманы ғана емес, күні бүгінге дейін ғылыми мәнін жоймаған, түркі тілдерінің тарихын зерттеуде таптырмайтын бірден-бір тарихи материал. Мұнда бай тілдік материалдармен қатар түркі халықтарының сол кездегі қоныс ыңғайлары мен этнографиялық жақтарынан да құнды материалдар бар. Сөздік алфавит тәртібімен емес, буын саны тәсіліне қарай жасалған. Махмұд сөздігі әдеттегі сөздіктер сияқты тек лексикалық материалдармен ғана шектелмейді, ол – өте кең мазмұнды зерттеу. Мұнда түркі тілінің сөз қолданысы, оның семантикалық, дыбыстық, грамматикалық сипаттары, бір-біріне ұқсастық, өзгешеліктері жан-жақты ғылыми ұстамды қолдана отырып жазылған – түркілердің алғашқы энциклопедиясы. Еуропалықтардан сөздікті алғаш зерттеген неміс ғалымы К. Брокельман (С. Brockelmann). Ол сөздіктегі түркі сөздерін 1928 жылы жеке бастырып шығарған.

Махмұд Орта Азияны мекендеген түркі халықтарын солтүстік, оңтүстік деп екі түстікке бөледі де, әр түстік құрамына енетін халықтар тізімін береді. Сондай-ақ түркі тілдерін оғуз, қыпшақ, түркі деп аталатын үш топқа бөледі де, әр топқа жататын тілдердің бір-бірінен дыбыстық, грамматикалық, лексикалық ерекшеліктерін көрсетеді. Түркі тілдері материалдарын бір-біріне салыстыра баяндайды. Түркі тілдерінен 8 мыңға жуық сөз қамтылған. Тілдерді әр түрлі топтарға жіктеуде олардың фонетикалық ерекшеліктеріне сүйенеді. Мысалы: сөз басында белгілі бір топқа жататын тілдерде *й, м, т* дыбыстары келсе, екінші біреулерінде олардың орнына *ж, б, д* дыбыстары келеді. Сондай-ақ сөз ортасында *й* мен *з*, сөз соңында *й* мен *н* дыбыстары алмасады. Сонымен бірге Махмұд жіктеу белгісі ретінде лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерді пайдаланады. Тілдік материалдарды талдау үстінде автор әр тайпаға қатысты этнографиялық, географиялық, тарихи мәліметтер де береді. Ғалымдар Махмұд *Диуанидан* басқа да кітап жазған дейді, бірақ ол бізге жеткен жоқ. Махмұд еңбегін зерттеушілердің пікірлеріне қарағанда, сөздікке сол кездегі түркі халықтары тілдерінен алынған 10 мыңнан астам тума – төл сөздер және жеке тайпаларға ғана тән диалектілер енген. Олар кейде сөзбе-сөз, кейде мазмұндап түсіндіру арқылы араб тіліне аударылған да, түсінікті болу үшін қосымша мысалдар берілген. Ондай мысалдар құрамында 300-дей мақалдар, мәтелдер, сондай шамада өлең шумақтары, көптеген астрономиялық, географиялық атаулар, ру аттары, қала, қыстақ атаулары, соларға қатысты түсініктемелер бар.

Махмұд сөздігі – X-XI ғасырдағы түркі халықтарының сөйлеу тілі фактілерінен тарихи мәлімет беретін, қазіргі түркі халықтарының бәріне ортақ еңбек. М. Қашқаридің *Диуаны* – тек түркология ғылымы үшін емес, бүкіл әлем лингвистикасында салыстырмалы, салғастырмалы әдіс бойынша жазылған тұңғыш туынды. Көрнекті ғалымдардың бәрі де Махмұд сөздігі – түркі тілдері тарихының энциклопедиясы деген баға береді. Махмұд сөздігінің мәні, оның қазақ тіл білімі зерттеуіндегі алатын орны туралы ғалымдардың жазған зерттеулері де бар.

Араб ғалымдары Махмұдтың *«Диуанынан»* кейін де бірнеше салыстырмалы сөздіктер жасаған. Сондай сөздіктің бірі – Абулқасым Махмұд ибн Омар (туған, өскен жері атымен Әл-Замахшари деп те атайды) жасаған *«Муккаддимат әл-адаб»/«Әдебиетке кіріспе»* деп аталатын арабша-парсыша-түрікше-монғолша сөздік. Сөздіктің жазылу мерзімін Н.А. Баскаков XV ғасыр десе, В.В. Бартольд сөздіктегі сөздерді XII-XIII ғасырдағы Орта Азия түріктерінің әдеби тіліне тән сөздер дегенді айтады. Сөздіктің алғашқы авторлық варианты сақталмаған. Біздің заманға жеткені – 1305, 1392 жылдары жазылған көшірмесі. Сөздіктің түркіше бөлімі орыс тілінде 1938 жылы Мәскеуде басылды.

1343 жылы Египетте түрікше-монғолша-парсыша салыстырма сөздік жасалады. Біраз ғалымдар арабша *«Китаб мажму таржуман түрки ва ғажжамы, ва мұғли»* деп аталатын бұл сөздіктің авторы белгісіз десе, П.М. Мелиоранский *«Араб-филолог о турецком языке»* атты еңбегінде сөздіктің авторы Мұхаммед ибн Қайса дегенді айтады. Қолжазбаның түркі тілдерінің фонетикасы мен грамматикасына арналған бөлімі тым шағын. Қолжазбада парсы, монғол тілдеріне қатысты да бөлімі бар. Еңбек төрт бөлімнен құралған: бірінші бөлімі есім сөздерге, екінші бөлім етістікке арналған. Етістіктер бұйрық рай формасында беріліп, оның көрсеткіші

деп *-қыл, -кіл, -гіл* аффикстері келтірілген. Бұл қосымшалардың қазіргі тілімізде де барлығы белгілі. Үшінші бөлім етістіктің жіктелуіне, төртінші бөлім қосымшаларды баяндауға арналған. Етістіктің жіктелуін сөз еткенде оны үш жаққа, үш шаққа бөле, болымды және болымсыз түрде сөз еткен, олардың жекеше, көпше түрде айтылатыны да назардан тыс қалмаған. Түркі тілдерінде грамматикалық род, қосар мәнді сан (двойственное число) категорияларының жоқтығы да дұрыс көрсетілген. Қосымшалар деп аталатын соңғы бөлімінде түркі тілдеріне тән біраз аффикстер, шылаулар, есімдіктер берілген. Бұл аффикстерді араб тіліне салыстыра қараушылық та жоқ емес.

Сөздікті алғаш рет Голландия ғалымы Теодар Хоутсома 1894 жылы неміс тілінде бастырып шығарған. Басылымның сөздік бөлімінде мың жарымдай түркі, араб сөздері, екі жүздей монғол-парсы сөздері, төрт жүздей араб-монғол сөздері салыстыра берілген. Кейбір ғалымдардың айтуынша, сөздікке енген түркі сөздері «*Кодекс куманикустегі*» сөздерге өте жақын дегенді айтады.

Араб тілінің маманы Абу Хаййан 1312 жылы Каирде «*Китап ал-идрак ли-лисан ал-атрак*» (түркі тілдерінің түсіндірме кітабы) атты еңбек жазған. Қолжазба түрінде сақталған бұл еңбектің бір вариантын 1891 жылы түрік ғалымы Мұстафа Стамбулда бастырып шығарады. Кейініректе профессор Ахмед Джафароглы қолжазбаның басқа бір вариантын бастырып шығарған. Абу Хаййан еңбегіндегі түркі сөздері іріктеліп, жеке сөздік ретінде 1936 жылы бастырылып шығарылған.

Абу Хаййан сөздігі өз заманындағы түркологиялық еңбектердің қай-қайсысынан болса да көп ілгері кеткен, араб тілі үлгісіне сүйене отырып, түркі тілдерінің біртұтас грамматикалық жүйесін жасауға талпынған зерттеу дегенді көптеген ғалымдар айтады. Мұнда түркі тілдерінің лексикасы мен морфологиясы, синтаксисі мен ықшамды түрде қаралған фонетикасы сөз болады.

Бұл салаларды сөз еткенде автор оларды түрікмен тілі мен қыпшақ тілі материалдарын салыстыра қарау арқылы айқындайды. Бұл еңбекте түркі тілдерінің, соның ішінде, қазақ тіліне тікелей қатысы бар қыпшақ тілінің фонетикасы, грамматикасы, лексикасы жөнінде бай материалдар бар. Абу-Хаййан кітабында берілген грамматикалық материалдарды қыпшақ тілінің тұңғыш грамматикасы деуге болады деушілер де бар.

Фонетика саласында түркі тілдеріндегі дыбысты дауысты, дауыссыз деп бөледі. Сегіз дауыстыны араб графикасымен таңбалайды да, оны жуан, жіңішке деп екіге бөледі, әрқайсысын жеке-жеке сипаттамайды. Түркі тіліндегі 23 дауыссыз дыбысқа түсініктеме береді.

Еңбектің сөздік бөлімінде үш мыңға жуық сөз бар, Абу Хаййан жазбасын арнайы зерттеген М. Маженова ол сөздердің 875 дыбыстық құрамы жағынан да, мағынасы жағынан да қазіргі қазақ тіліндегі сөздермен бірдей, 880 сөзінде тек азды-көпті дыбыстық өзгешелік бар да, мағынасы бірдей дегенді айтады. Бұл жағдай Абу Хаййан еңбегінің түркі тілдерінің, әсіресе қазақ тілінің тарихын зерттеуде өте құнды материал екендігін байқатады. Абу Хаййанда түркі тілін зерттеуге арналған бұдан басқа да еңбек болған көрінеді, бірақ олар жоғалып кеткен.

Түркі тілдерінің тағы бір көрнекті зерттеушісі – Джамал-Ад-Дин ибн Мұханна. Мұның түркі тілдеріне қатысты еңбегі *Китаб хилиат алинсан ва халват ал-лисан /Тіл шеберлігі және соны баяндау* деп аталады. П.М. Мелиоранскийдің пікірінше, бұл еңбек XIII ғасырдың аяғында, немесе XIV ғасырдың басында жазылған. Қолжазбаның алғашқы авторлық варианты сақталмаған. Бір-бірінен едәуір өзгешеліктері бар алты түрлі көшірмесі сақталған. П.М. Мелиоранский қолжазбаның бес вариантын біріктіріп, 1900 жылы «*Китаб таржуман парсы ва турки, ва монголи /Парсы, түркі, монғол тілдерінің аударма кітабы*» деген атпен бастырып шығарады. П.М. Мелиоранский өзі жинақтаған көшірмелердің авторы белгісіз дегенді айтады.

1973 жылы Стамбулда өткен түркологтар конгресінде Бағдат ғалымы Ал-Махфуз орта ғасырдағы арабтарда Мұхтанна деген атқа ие бірнеше ғалым болған. Солардың ішінде талданып отырған сөздікті жазған автор 1279 жылы дүние салған Ибн Мұханна ал-Убайдили деген түзету айтады.

П.М. Мелиоранский жазбаның тілі көне азербайжан тіліне жатады десе, С.Е. Малов оны шығыс түркістан ұйғырлары тіліне жақын дейді, енді біраз зерттеушілер бұл сөздіктің тілі қоспа тіл дегенді айтады.

1921 жылы түрік ғалымы Ахмед Рифат Мұханна сөздігінің алтыншы вариантын тауып, оны «Тіл шеберлігі және оны баяндау» деген атпен бастырып шығартады. Ғалымдар бұл вариант Мұханна еңбегінің ең толық және дұрыс түрі деп санайды. Бұл еңбекте сөздікпен қатар

Оғуз группасына жататын тілдердің фонетика, грамматика мәселелері де сөз болады. Ал сөздігі арабша-түрікше.

XIV ғасырдан сақталған тағы бір материал – араб ғалымы Жамал-Аддин Мұхамед ат-Түркі жазған «*Түрік, қыпшақ тілдерін жақсы оқыт үйренуге жазылған кітап*» деп аталатын сөздік. Бұл – қыпшақ, оғыз тілдерін үйренушілерге арналған оқу құралы іспеттес араб-қыпшақ сөздігі. Қолжазба Париж кітапханасында сақтаулы. Қолжазбаны зерттеген және оның екі бөлімін екі мерзімде (1938, 1954) бастырып шығартқан поляк түркологы – А.А. Зайончковский. 71 беттік бұл сөздік екі бөлімге бөлінген: «Есім» деп аталатын бірінші бөлімінде астрономиялық, топонимикалық атаулар және үстеу сөздер берілсе, екінші бөлімінде етістік сөздер берілген. Бұлардың барлығы да арабша-қыпшақша сөздік түрінде берілген. Мұнда берілген сөздердің көбі Абу Хайян сөздігінде берілгендер. Сөздіктегі сөз саны – 986. Оның көпшілігі зат есім – 479, етістік – 318, қалғандары есімдік пен сын, сан есімдерге, шылау түрлеріне жатады. Сөздікте қамтылған сөздер қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде кездеседі. Сондықтан оны белгілі бір ғана тілге меншіктеуге болмайды.

XIV ғасырдың аяқ кезі мен XV ғасырдың басында Египетте «*Түркі тілдерін үйренушілерге арналған құрал*» деп аталған еңбек жазылған. Авторы белгісіз бұл жазба екі бөлімнен құралған: біріншісі грамматика мәселесіне арналған да, екіншісінде сөздік берілген. Бұл қыпшақ, оғыз тілдерін үйренушілерге арналған оқу құралы іспеттес. Қолжазба тұңғыш рет 1928 жылы түрік тіліне аударылып, жарияланды. Бұдан кейін венгер ғалымы осы еңбектің грамматика бөлімін неміс тілінде 1937 жылы бастырып шығарады. Бұл басылымда 500-ге тарта сөз қамтылған.

XIV ғасырда «*Китаб ат-тухфат аз-закийат фил-лұғат ат-түркийат/Түркі тілдеріне байланысты жазылған сыйлық*» деп аталған авторы белгісіз еңбек жазылған. Қолжазба Стамбул кітапханасында сақталған. Ғалымдар қолжазба шағын кіріспе мен сөздік және грамматикалық бөлімдерден құралған дейді. Қолжазбаны 1942 жылы Венгрияда бастырып шығарған. Мұндағы сөз саны үш мыңға жуық. Еңбекті түркітанушы ғалымы профессор Б. Аталай түрік тіліне аударып, 1945 жылы баспадан шығарды. Мұны өзбек ғалымы С. Муталлибов 1968 жылы өзбек тіліне аударып, бастырып шығарды.

Түркі тілдерін зерттеуде бұл еңбектің де үлкен мәні бар. Еңбек жөнінде Өзбекстанда бірнеше зерттеу мақалалар да жарияланған, соларда бұл туындының тіл тарихы үшін мәнділігі баса көрсетілген.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Авакова Р.А., Бектемирова С.Б. Түркі филологиясына кіріспе. – Алматы, 2013

ӘӨЖ 617.45

ТҮРКІ ТІЛДЕРİNДЕГІ ҮСТЕУЛЕРДІН ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Ә.О.Ыбырайым

*М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Қазақстан Республикасы,
Тараз қ.*

Сөз таптары – сөздердің құрылымдық-семантикалық немесе лексика-грамматикалық топтары. Олар бір-бірінен білдіретін мағыналары, морфологиялық белгілері, сөзжасамдық және сөз өзгерімдік қасиеттері мен синтаксистік қызметі жағынан ажыратылады. Сөз таптарының өзіндік ерекшеліктері, ортақ белгілері, өзара байланыстары мен даму жүйесі бар. Тілдегі осындай сөз таптарының бірі – үстеу.

Түркі тіл білімінде ең бір күрделі де, ең бір даулы сөз таптарының бірі – үстеу сөздер. XIX ғасырдың басынан бастап күні бүгінге дейін үстеудің тарихы, табиғаты және лексика-грамматикалық ерекшеліктері жайлы талай-талай ғылыми еңбектер жазылды. Соған қарамастан қазіргі тіл тұрғысынан қарағанда үстеу сөздердің әлі де айтылмай, әлі де шешілмей келе жатқан мәселелері жеткілікті екені анық.

Үстеу сөздердің зерттелу тарихы өткен ғасырдағы жекелеген тілдердегі жарық көре бастаған грамматикалармен тығыз байланысты. Мысалы: И.Гиганов «Татар тілінің грамматикасы» (1801), М.А.Казем-бек «Түрік-татар тілінің жалпы грамматикасы» (1846), «Алтай тілінің грамматикасы» (1869), Г.М.Мелиоранский «Қазақ-қырғыз тілінің қысқаша грамматикасы» (1894, 1897) және т.б. Бұл грамматикаларда үстеу сөз табының өзіндік белгісі,